

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire

A főlélmester és a kenyérmester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606)

A hadsereg ellátásának és utánpótlásának a megszervezése az ókortól napjainkig¹ kulcskérdésnek számított, és számít minden hadba vonuló sereg számára. A 17. század első felében Richelieu bíboros a *Testament Politique*-ben a következő sorokat vetette papírra: „A történelem sokkal több olyan hadseregről tud, amelyet a szükség és a zűrzavar bomlasztott szét, mint amit ellenségeik erőfeszítései tettek tönkre, és jómagam voltam szemtanúja annak, hogy minden vállalkozás, amibe az én időmben fogtak, egyedül emiatt bukott meg.”² Nem meglepő tehát, hogy a 16–17. századi Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság történetével foglalkozó kutatók behatóan kezdték tanulmányozni a császári-királyi hadsereg logisztikai szervezetét, valamint a hadsereg és a gazdaság egymásra gyakorolt kölcsönhatását. A tizenöt éves háború időszakában is múlhatott a hadjárat sikere a seregek élelemmel, takarmánnyal és hadianyaggal történő ellátásának megszervezésén és működtetésén.³ Phi-

¹ Keegan, John: *A History of Warfare*. London, 1993. 299–315.; Kehne, Peter: *Zur Logistik des Xerxesfeldzuges 480 v. Chr.* In: Eckart Olshausen (Hrsg.): *Zu Wasser und zu Lande. Verkehrswege in der antiken Welt*. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 7. Stuttgart, 2002. 29–47.; Kehne, Peter: *Zur Logistik des römischen Heeres von der mittleren Republik bis zum Ende der hohen Kaiserzeit (241 v. Chr. – 235 n. Chr.): Forschungen und Tendenzen*. Militärgeschichtliche Zeitschrift 63, Hefte 1. 115–153.

² Idézi: Kennedy, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Budapest, 1992. 68.

³ Loserth, Johann: *Das steiermärkische Proviantwesen am Ende des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur steiermärkische Wirtschaftsgeschichte*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Erg.-Band 11. 526–534.; Redlich, Fritz: *Der Markatender*. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 41. 227–252.; Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest, 1963.; N. Kiss István: *Gesellschaft und Heer im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauerntum*. In: Pickl, Othmar (Hrsg.): *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas*. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1. Band. Graz, 1971. 273–296.; Pickl, Othmar: *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn Italien im 16. Jahrhundert*. In: Pickl, Othmar (Hrsg.): *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas*. Graz, 1971. 71–129.; Parker, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, 1972.; Roth, Franz Otto: *Türkenabwehr, Soldatenwerbung und Pferdeexport aus Innerösterreich während des 16. und 17. Jahrhunderts*. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, LXIII. Jg. (1972) 95–113.; Valentinitich, Helfried: *Großunternehmer und Heereslieferanten in der Steiermark und an der Windischen Grenze. Zur Geschichte des Tuchenhandels im 17. Jahrhundert*. Zeitschrift des

lippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege⁴ Kanizsa sikertelen felmentéséről 1600 októberében Mátyás főhercegnek készített jelentésében hangsúlyozta, hogy a hadművelet sikertelenségét többek között a rosszul megszervezett ellátás következtében fellépő élelmi-szerhiány okozta,⁵ hiszen abban az évben a minimálisan szükséges 26 000 hektoliter gabonát sem sikerült a hadsereg számára előteremteni.⁶

Historischen Vereins für Steiermark, LXVI. Jg. (1976) 141–165.; Valentinitich, Helfried: *Die win-dische Grenze und das steirische Proviantwesen vom letzten Viertel des 16. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. In: Gerhard Pferschy (Hrsg.): *Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag*. Veröffentlichungen des Steiermarkischen Landesarchives 12. Graz, 1981. 521–532.; Broucek, Peter: *Logistische Fragen der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: Boog, Horst (Hrsg.): *Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antik bis in die neueste Zeit. Vorträge zur Militärgeschichte 7*. Bonn, 1986. 35–60.; Hummelberger, Walter: *Kriegswirtschaft und Versorgungswesen von Wallenstein bis Prinz Eugen*. In: Boog, Horst (Hrsg.): *Die Bedeutung der Logistik für die militärische Führung von der Antik bis in die neueste Zeit. Vorträge zur Militärgeschichte 7*. Bonn, 1986. 61–85.; Pickl, Othmar: *Kriegsfinanzierung als Faktor der Wirtschaftsbelebung. Die Ausgaben für das „Drau-Corps“ 1684–1687 als „Investitionsspritze für die Wirtschaft Innerösterreichs*. In: Ebner, Herwig – Haselsteiner, Horst – Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg (Hrsg.): *Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der arl-Franzens-Universität Graz*. Graz, 1990. 81–91.; Pickl, Othmar: *Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save*. In: *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXXV. Band*. Graz, 1992. 295–342.; Krüger, Kersten: *Kriegsfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Kroener, Bernhard R. – Prüve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Freiden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 47–59.; R. Várkonyi Ágnes: *Ellátás és társadalom. Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, 2001. 9–36.; Perjés Géza: *A védelemről általában és a végvárak anyagi ellátásáról*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 37–52.; Czigány István: *A végvári katonaság ellátása 1672–1700*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 53–66.; Etényi Nóra: *Hírek és számok a magyarországi hadellátásról a 16–17. századi nyomtatványokban*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 85–106.; Kenyeres István: *A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 131–181.; Borbás Emese: *A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provisor missilesek alapján*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 221–236.; Sarusi Kiss Béla: *A murányi vár élelemellátása, a 16. század második felében*. In: Petercsák–Berecz: *Végvár és ellátás*, 237–276.; Pálffy Géza: *Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon*. In: Stanová, Mária (szerk.): *Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig./Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918*. Bratislava, 2002. 42–54.; Sarusi Kiss Béla: *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében*. Budapest, 2008. passim.

⁴ Philippe-Emmanuel Mercoeur herceg mind a francia vallásháború, mind a tizenöt éves háború dunántúli hadszínterén küzdött a Katolikus Liga, illetve a császár szolgálatában. Életútját, azon belül magyarországi tevékenységét Fethrentheil-Gruppenberg László, illetve Sahin-Tóth Péter mutatta be. Fethrentheil-Gruppenberg László: *Mercoeur lotaringiai herceg magyarországi szereplése*. Hadtörténelmi Közlemények, 38. 205–234.; Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1149–1188.

⁵ *Mercoeur herceg jelentése Mátyás főhercegnek, 1600. október 14.* Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1600/10/1.; Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. 2. kötet. Debrecen, 1868. 848–849.

⁶ Bog, Ingomar: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzland-*

A császári-királyi hadvezetés az élelemellátás problémáját négy, egymást kiegészítő módon igyekezett megoldani. Egyrészt a hadsereg számára szükséges javakat a főélés-mester (*Obrist Proviantmeister*) vásároltatta fel és adatta el beosztottjaival a végvárakban vagy mezei hadakban szolgálóknak, másrészt a táborokban megjelenő kereskedők (markotányosok) is egy lehetséges útnak számítottak.⁷ Az uralkodó közvetlenül át is háríthatta alattvalóira a hadsereg ellátásának feladatait,⁸ de az ellenségtől elvett javak is hozzájárultak az élelmezéshez.⁹

Az Alsó-Ausztriai Kamara alá tartozó várak és a mezei hadak élelmezéséről a főélés-mesternek kellett gondoskodnia, aki egyszerre tartozott számadással az Udvari Kamarának és az Udvari Haditanácsnak. Erre a tisztségre kivétel nélkül olyan osztrák főnemesek kerültek, akik közül többen egyidejűleg más magas hivatalt is betöltöttek – a tizenöt éves háború kitörésének idején a felső-ausztriai lutheránus nemesi családból származó Wolfgang von Jörger volt a főélés-mester: instrukcióját 1593. május 1-jei dátummal állították ki,¹⁰ de 1597-ben – a császár többszöri kérésére – Zacharias Geizkofler (1560–1617) átvette tőle e fontos hivatal irányítását. Korának e kitűnő pénzügyi szakembere Brixenben, Dél-Tirolban (ma Bressanone, Olaszország), lutheránus családban született. Egyetemi tanulmányai után a Fugger család szolgálatába szegődött, majd 1589-ben birodalmi fizetőmester lett, hivatalát 1604-ig töltötte be. Az állandóan jelentkező pénzügyi és munkájának ezzel együtt járó sikertelensége 1600-ban lemondásra kényszerítette, de szolgálataiért cserébe az uralkodó birodalmi lovagi és bárói címmel jutalmazta meg.¹¹

schaften im 16. und 17. Jahrhundert. In: Pickl, Othmar (Hrsg.): Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas. Graz, 1971. 24.

⁷ Redlich: *Der Markatender*, 227–252.

⁸ Redlich: *Der Markatender* 230.; Krüger: *Kriegsfinanzen und Reichsrecht*, 48.

⁹ *Karl burgauai őrgróf tábori élelemrendtartása, 1597.* ÖStA KA Zentralstelle (a továbbiakban: ZST) Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Sonderreihe (a továbbiakban: Sr) Kanzleiamt (a továbbiakban: KzIA) I. No. 11.; Ortelius, Hieronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395.* Nürnberg, 1602. (Reprint: Budapest, Pytheas, 2002. passim.

¹⁰ *Wolfgang von Jörger magyarországi főélés-mesteri instrukciója, 1593. május 1.* ÖStA Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA) Vermischte Ungarische Gegenstände (a továbbiakban: VUG) 52B. fol. 1052r.-1084v.; Kenyeres István: *A magyarországi végvárak és mezei hadak élelmezési szervezésének archontológiája a XVI. században.* Fons XI/2. sz. 341.

¹¹ *Zacharias Geizkofler magyarországi főélés-mesteri instrukciója.* ÖStA HKA VUG 53. fol. 21r.-44v.; *Zacharias Geizkofler feljegyzése Mátyás főherceghez, 1599. augusztus.* ÖStA KA AFA 1599/8/12; *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig, 1875–1912. 8. Band. 529.; Müller, Johannes: *Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1900. 251–304.; Müller, Johannes: *Zacharias Geizkofler 1560–1617.* Wien, 1938. 3–80.; *Neue Deutsche Biographie.* Berlin, 1971–2007 (a továbbiakban: NDB). 6. Band 167.; Bog: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft*, 20–21.; Pálffy Géza: *Pápa a hosszú török háborúban.* In: Hermann István (szerk.): *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997.* Pápa, 1997. 50.; Winkelbauer, Thomas: *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1.* Wien, 2003. 326–327.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 341.; Kenyeres István: *Uradalma és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Budapest, 2008. 217.; Sigelen, Alexander: *Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik.* Stuttgart, 2009.

Geizkofler utódául az udvar Hans Bernhard von Fünfkirchent tette meg, aki alsó-ausztriai nemesi családból származott, a főélelmesteri posztot 1601. március 1-jétől 1604-ig töltötte be.¹² Hasonlóan elődjéhez ő is gyorsan átlátta munkája hiábavalóságát, bizonyítja ezt a *Niederösterreichische Gedenkbücher*, ugyanis évről évre győzködni kellett hivatalának további vállalásáról – az udvar céljainak elérése érdekében a lutheránus felekezethez tartozó Fünfkirchent a *Herrenstandba* emelte.¹³

A főélelmester fő feladatai közé tartozott a szükséges élelmiszer és takarmány felvásárlása¹⁴ – természetesen az udvar számára megfelelő áron – Alsó- és Felső-Ausztriában,¹⁵ Magyarországon, Csehországban,¹⁶ valamint Bajorországban.¹⁷ 1603. március 23-i jegyzékében Hans Bernhard von Fünfkirchen¹⁸ részletesen összefoglalta, hogy az elmúlt évben mekkora költségen szerezte be a hadsereg számára nélkülözhetetlen javakat. Eszerint a legnagyobb – 16 775 forint – értékben Pálffy Miklós özvegyétől vásárolt, összesen 400 pozsonyi mérő gabonát és 100 pozsonyi mérő zabot. A második legjelentősebb tétellel

¹² Hans Bernhard von Fünfkirchen magyarországi főélelmesteri instrukciója, 1601. július 4. ÖStA HKA VUG 53. fol. 71r.-118v.; II. Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. március 22. ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher (a továbbiakban: NGB) 1602 Band (Bd.) 162. 82r-v.; Kenyeres: A magyarországi végvárok, 342.

¹³ Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1601. december 24. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. 486v-487r.; Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. május 18. ÖStA HKA NGB 1602 Bd. 162. 131v.; Rudolf utasítása Mátyás főhercegnek, 1602. december 7. ÖStA HKA NGB 1602 Bd. 162. 368r-369r.

¹⁴ Hans Bernhard von Fünfkirchen 1601. július 4-én instrukciót kapott arról, hogy milyen feltételek mellett vásárolhat Magyarországon és Ausztriában élelmiszert a hadak részére. Hans Bernhard von Fünfkirchen instrukciója, 1601. július 4. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 290v-312v.

¹⁵ Élelmiszer felvásárlása Alsó- és Felső-Ausztriában a Magyarországon lévő császári-királyi hadak részére, 1602. július 5. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Mainzer Erzkanzler Archiv (a továbbiakban: MEA) Mandate, Patente und Passbriefe in Kreigssachen (a továbbiakban: MPP) Konvolutum (a továbbiakban: Konv.) 2. Fol. 199r-v.; Takarmány felvásárlása a császári-királyi hadsereg részére Alsó- és Felső-Ausztriában, 1598. október 14. HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 103r-v.; Megbízás Paul Augsperger részére gabona és egyéb élelem felvásárlására Alsó-Ausztriában, 1599. február 26. HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 106r-v.

¹⁶ Amennyiben Ausztria területéről nem sikerült elegendő gabonát összegyűjteni a magyarországi hadszíntéren lévő seregek számára, úgy az udvar a Cseh Királyság területén is felvásárlást tartott. A gabonát Passaun keresztül vízi úton juttatták el Magyarországra. II. Rudolf levele Passau városához, 1601. június 13. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 271v-272r.

¹⁷ 1601. augusztus 8.-án II. Rudolf azzal a kéréssel fordult Miksa bajor főherceghez, hogy a magyarországi hadak szükségletei miatt az eddig küldött 9200 véka gabona mellé még további 6000 müncheni vékányit küldjön úgy, hogy ezért külön vámot ne kelljen fizetni. II. Rudolf levele Miksa bajor herceghez, 1601. augusztus 8. ÖStA HKA NGB 1601 Bd. 161. Fol. 347v-348v.

¹⁸ Johann Bernhard von Fünfkirchen 1561-ben született Bécsben; az alsó-ausztriai evangélikus rendek egyik meghatározó és vezető tagjának számított. 1597-ben itteni birtokainak jelentős részét eladta, félve attól, hogy nyílt protestantizmusa miatt az uralkodó elveszi tőle, és a Cseh Királyságban, valamint Sziléziában vásárolt földeket. 1602-ben hozzákezdett a Fünfkirchen-kastély építéséhez, és egy évvel később II. Rudolf bárói rangra emelte. Mátyás főherceg és a császár konfliktusában az utóbbi mellé állt. 1618-ban a II. Ferdinánd ellen fordult rendek oldalán találjuk. A fehérhegyi vereséget követően javait elkobozták, és életfogytiglan tartó börtönbüntetésre ítélték. 1621-ben halt meg börtönében, a csehországi Zbiřof várában. Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezeti hadsereg, a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011. 74–75.

Gundaker von Liechtenstein¹⁹ szerepelt a listán, aki mintegy 8184 forint értékben 153 mérő gabonát, 130 mérő zabot és 52 akó bort adott el a hadak részére; őt Miksa főherceg²⁰ követte, aki 45 mérő gabonát, 50 mérő zabot és 600 akó bort árusított összesen 6600 forintért. Természetesen Fünfkirchen sem maradt ki az üzletből, ő 5120 forintért 60 mérő gabonát, 60 mérő zabot és 500 akó bort adott el. Seifried von Kollonich²¹ és Wolf von Unverzagt²² 4000-4000 forintért cserébe 100-100 mérő gabonát értékesített. A főlélmester jegyzéke szerint összesen 269.776 forintot költött a hadsereg élelmezésére.²³ Mindezekhez természetesen célszerű volt a gabonakészlettel rendelkezők összeírása (erre például egy 1601. május 19-én kelt pátensben adott parancsot az uralkodó Alsó-Ausztriában²⁴), illetve a meglévő tartalékok külföldi eladásának megtiltása.²⁵ A rendelkezésre álló élelem felmérésére és felvásárlására a főlélmester megbízást adott ki. Az 1600. június 9-én kelt pátensben Mátyás főherceg Wolf Mitterhofert és más linzi polgárokat bízott meg ezzel Felső-Ausztriában és Bajorországban.²⁶ Természetesen a császári adminisztráció igyekezett az uralkodó nevében rekvirálók ellen is fellépni:²⁷ a vásárolt élelemről pontos kimutatást állítottak össze, amelyben minden esetben a bécsi mértéket használták.

A hadjárat idején katonai élelmiszerraktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállítani a Duna mentén, a magyar (Magyaróvár, Somorja és Pozsony) és az alsó-ausztriai területeken (Hainburg, Deutsch-Altenburg, Fischemant, Bécs és Korneuburg), amelyek készletét folyamatosan ellenőrizték.²⁸

¹⁹ Gundaker von Liechtenstein életéről lásd: Winkelbauer, Thomas: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. München–Wien, 1999.

²⁰ Miksa főherceg életéről lásd: Noflatscher, Heinz: *Glaube, Reich und Dynastie. Maximilian. Der Deutschmester (1558–1618)*. Marburg, 1987.

²¹ Komáromy András: *Kolonich Siegfried Dunán inneni főkapitány életéből*. Hadtörténelmi Közlemények, 8. évf. (1895) 487–508.

²² Wolf von Unverzagt 1600 és 1605 között az Udvari Kamara elnöke volt. 1602-ben Ebenfurt és Regelburn bárója lett. 1605. május 31-én halt meg. Ötvös Péter: *Példázat a gyors halálról. Freyherr Wolf von Unverzagt hirtelen halála*. Pompeji, 1992/3. 94–100.

²³ *Jegyzék arról, hogy az elmúlt 1602. évben mennyi pénzt adtak ki élelemre, 1603. március 23.* ÖStA HKA Hoffinanz Hoffinanz Ungarn Rote Nummer 76. Fol. 541r.-542r.

²⁴ *Gabonakészlettel rendelkezők összeírása Alsó-Ausztriában, 1601. május 19.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 161r-v.

²⁵ A gabona eladása külföldre az egész háború ideje alatt gondot jelentett. 1594. márciusi levelében II. Rudolf azt írta Ferdinánd főhercegnek, hogy a belső-ausztriai tartományokat kormányzó Miksa főherceget figyelmeztetni kell arra, hogy alattvalói a búzát ne Itáliában adják el, hanem a hadsereg részére. II. Rudolf válasza Ferdinánd főherceg követéinek, 1594. március 7. ÖStA KA Hofkriegsratakten Prag. No. 1.; Bog: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft*, 22.

²⁶ *Megbízás Wolf Mitterhofer és más linzi polgárok részére gabonafelvásárlásra Felső-Ausztriában és Bajorországban, 1600. június 9.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 122r-v. Vö. még: Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 106.; Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593–1606*. Wien, 1988. 126–128.

²⁷ *A császár nevében rekviráló szélhámosok elfogása Alsó- és Felső-Ausztriában, 1597. július 2.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 96r.-v.

²⁸ 1597. február 11-én Wolf Strecker élelmezési tiszt parancsot kapott az ybbsi gabonaraktár vizitációjára, valamint arra, hogy innen gabonát szállíttasson szekéren vagy hajón a magyar végvidékre. *Az ybbsi gabonaraktár vizitációja, gabonaszállítás Ybbsből a magyar határvidékre, 1597. február 11.* HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 92r.-v. Wolf Strecker életéről még: *Wolf Strecker tábori élési-*

Az élelmiszer – döntően hajókon történő – szállításáról is a főélelmester rendelkezett; ő gondoskodott arról, hogy a hajókat kitisztítsák, és az időjárás viszontagságaitól védve tárolják a szállítandó termékeket. A hajósokat addig nem fizették ki, amíg a célállomáson hiánytalanul el nem számoltak a rakománnyal, a csempészárut pedig elkobozták tőlük.

A felvásárolt gabonát a bécsi malomrendelet szerint liszté őrlöttette, s egy részét azonnal kétszersültt (*Piscoten*) süttette, hogy könnyen tárolható legyen; az őrléménnyről pontos kimutatást kellett vezetni.²⁹ Hadjárat idején a hadműveleti területen tudták csak megoldani a kenyér sütését, ezért ilyen esetekben a környék sütőkemencéit felmérték.³⁰

A főélelmester természetesen nem csupán a vásárolt élelemről, hanem az eladásokról, így a szétosztásról is köteles volt pontos jegyzéket vezetni; a kiosztott élelmiszer értékét, hasonlóan a végvidékeken már bevált gyakorlathoz, a mustra és zsoldosztás idején egyszerűen levonták a katonák béréből.³¹ Munkájának ellenőrzésére külön ellenőrt (*Gegenschreiber*) rendeltek ki, akinek minden kiadásról és bevételről tudnia kellett, amikről ellenszámadást is készített.³² A tizenöt éves háború folyamán az addig végvárakban szolgáló ellenőrök mellett megjelent a tábori ellenőr is, aki hasonló feladatot látott el a császári-királyi mezei hadsereg egységeit ellátó tisztek mellé delegálva. Munkájáért a zsoldot saját személyére és beosztottjaira kapta havonta, emellett a főélelmesteri hivatal még sátrat is kiutalt neki.³³

A főélelmester munkájának megkönnyítésére 1594-ben Felső-Magyarországra külön főélelmestert (*Proviandmeister in der Zips*) nevezett ki az udvar. Feladata hasonló volt, hiszen a felső-magyarországi főkapitány utasítása szerint az ottani katonaság ellátásáról kellett gondoskodnia, amihez az élelmiszer egy részét a Szepesi Kamara által igazgatott uradalmak adták ingyen, a többit a kamarától kapott pénzen tartozott megvenni, számadásait pedig ugyanehhez a pénzügyigazgatási szervhez kellett benyújtania.³⁴

A magyar rendek a mezei hadak ellátásának megszervezésére 1597-ben ideiglenes hivatalok felállítását határozták el; feladatuk volt a főélelmester munkáját segíteni Felső- és Alsó-Magyarországon, vagyis a beszerzett élelmiszerek táborba szállításának megszervezése.³⁵

vatali ellenőr instrukciója, 1598. augusztus 20. HKA Instruktionen (a továbbiakban: Instr.) Signatura (a továbbiakban: Sign.) 335. Fol. 1r.-10v.

²⁹ Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 164.

³⁰ *A sütőkemencék és istállók számbavétele Kőszeg, Körmend és Kanizsa környékén, 1601. június 21.* HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 170r.-v.

³¹ *Hans Geizkofler Accordoja.* ÖStA HKA NGB 1595–1596 Bd. 157. Fol. 127r-129v.; *Reinhard von Schönberg és Hans Anthon von Zinn Accordoja.* ÖStA HKA Gedenkbücher Ungarische Reihe 1595–1596 No. 407. Fol. 132r-135r.; 157r-160v.

³² *Wolfgang Jörger Freiherr főélelmesteri instrukciója, 1593. május 1.* ÖStA HKA VUG RN 52B Fol. 1052r.-1084v.; Redlich: *Der Markatender*, 230–231.; NDB 10. Band 463.; Kenyeres István: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században.* Fons IX/1–3. sz. 179–186.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 341.

³³ *Wolf Strecker tábori éléshivatali ellenőr instrukciója, 1598. augusztus 20.* HKA Instr. Sign. 335. Fol. 1r.-10v

³⁴ *Oswald Stainer felső-magyarországi főélelmester instrukciója, 1595. április 20.* HKA Instr. Sign. 329. Fol. 1r.-11r.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 201–202.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 350.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 181–182.

³⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek.* 2. kötet. Budapest, 1899. 1597: 25. tc.; Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* Budapest, 1946. 279–280.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 200–201.; Kenyeres: *A magyarországi végvárak*, 348.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárak*, 181.

A tisztség mindenkori betöltőjének emellett gondoskodnia kellett arról, hogy megfelelő számú élelmezési tiszt (*Feld Proviantverwalter*), illetve beosztott álljon a rendelkezésére: a kasznár mellett borkóstolót, bormestert, húsmestert,³⁶ súlymestert, pincemestert és kenyérmestert fogadott fel, akiknek instrukcióját is kötelessége volt összeállítani.³⁷

Írásom második részében ez utóbbi tisztség betöltőjét, a tizenöt éves háború idején rá rótt feladatait és kötelességeit kívánom bemutatni – mindezt a Sigmund Lutz nevére 1597. június 1-jén kiállított kenyérmesteri instrukció és rendelkezés alapján.³⁸

Perjés Géza és Fernand Braudel kutatásainak eredményeiből tudjuk, hogy a korszakban a szükséges napi kalóriamennyiség több mint hatvan százalékát kenyérgabonák bevitelével igyekeztek biztosítani, tehát ez a meglehetősen egyhangú táplálkozás stratégiai szerepet biztosított a kenyér és a kenyérfélék számára.³⁹

A kenyérmesteri instrukciót összeállítók maguk is meg voltak győződve arról, hogy a rögzített cikkelyek nem fedik le teljesen a kenyér kereskedelmével és árusításával kapcsolatos problémákat és nehézségeket. Az iratot tematikailag három nagyobb csoportba oszthatjuk: az általános kérdésekkel, fizetéssel és kereskedéssel foglalkozó, a visszaéléseket megszüntető, valamint a tiltó és büntető részekre.

A kenyérmesternek fel kellett esküdnie arra, hogy – akár a rábízott javak szállításáról, akár őrzéséről volt szó – mindenkor nagy buzgalommal és hűséggel jár el, az uralkodó érdekeit és hasznát tartja szem előtt, és lehetőség szerint mindenféle kárra és hátrányt okozó dologra felhívja a figyelmet, valamint elhárítja azokat. A császárnak tett eskü mellett az irat készítői arra intették Lutzot, hogy mindenkor buzgón követnie kell a főlélmester, vagy annak távollétében helyettesének (*Leutnant*) vagy megbízott tisztjének parancsait; ezek tudta nélkül még a tábornok sem hagyhatta el, míg a keletkezett hiányért mindenkor felelősséggel tartozott.

A tisztséggel megbízott személynek a kenyér kereskedelmében és értékesítésében járatos segítőt, értékesítőt (*Versilberer*) kellett felvennie, akikben egyrészt megbízott, másrészt fontos követelmény volt velük szemben az írni és olvasni tudás. A megfelelő körültekintéssel kiválasztott személyt ezek után köteles volt bemutatni a főlélmesternek, azaz ekkor *Geizkofler*nek, megadva a tisztségért járó havi zsoldját is; eszerint Lutz saját személyére június 1-jétől addig, amíg szolgálatban maradt, havonta negyven forintot vehetett át. A visszaélések elkerülése végett az iratban rögzítették, hogy egy forint értéke tizenöt batka (*Patzen*), azaz hatvan krajcár (*Kreuzer*). Az általa felfogadott négy értékesítőtől kettőnek havi hét, míg a másik kettőnek hónaponként hat forint járt. A kenyérmesternek hatalmában állt segítők közül egyet helyettesének (*Verwalter*) kinevezni; ezt szintén be kellett jelentenie a főlélmesternek. Az irat készítői arról is rendelkeztek, hogy saját zsoldjukat a bevételből nem fizethették ki önmaguk számára; az utasítás szerint ugyanis a hónap végén a kenyérmesternek kellett a fizetési kérelmet a főlélmesteri hivatalhoz benyújtania és nyugta ellenében átvennie.

³⁶ Húsmesteri instrukció, 1597. június 1. ÖStA KA ZSt HKR Sr KzLA I. No. 7.

³⁷ Kenyeres: *A várbirtokok szerepe*, 158–159.; Kenyeres: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete*, 179–185.; Kenyeres: *Uradalma és végvárak*, 160–167.

³⁸ Sigmund Lutz kenyérmesteri instrukciója, 1597. június 1. ÖStA KA ZSt HKR Sr KzLA I. No. 8.

³⁹ Perjés: *Mezőgazdasági termelés, népesség*, 40–41.; Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, 2004. 131–134.; Sarusi: *A murányi vár élelemellátása*, 255. A kenyérnek az európai táplálkozásban elfoglalt helyéről és kultúrtörténeti szerepéről lásd még: Montanari, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest, 1999. passim.

Lutz egy személyben felelős volt mindazon javak kifizetéséért, amiket segítői a táboron belül vagy azon kívül átvettek. A sikkasztások és a hiány elkerülése érdekében az utasításban rögzítették, hogy a bevételt a kenyérmester éjszakára semmiféleképpen ne hagyja értékesítőinél. Ez a bizalmatlanság nem csupán a beosztott személyekkel szemben élt, hiszen az instrukcióban foglaltak szerint Lutznak is kötelessége volt nyugta ellenében esténként átadni a napi bevételt megőrzésre a főélelmesternek, vagy az ő távollétében megbízott tisztjének; amennyiben egyikük sem tartózkodott a táborban, úgy megérkezésükkor lepecsételt állapotban, személyesen kellett átadnia.

Mind a kenyérmester, mind értékesítői kötelesek voltak pontos kimutatást vezetni az eladott javakról, valamint a befolyt összegekről. A beosztottaktól Lutznak minden eladott hajórakomány kenyér után elszámolást kellett átvennie. Abban az esetben, ha az értékesítő késlekedett ennek átadásával, vagy nem tudott elszámolni az árusított kenyér ellenértékével, úgy a további és még nagyobb károkat elkerülendő elbocsátották a szolgálatból. A kenyérmester a neki átadott elszámolások alapján állította össze saját kimutatását, amely tartalmazta a valós bevételeket és kiadásokat; ennek mindenkor szabályosnak kellett lenni, hiszen bármikor ellenőrizhették. Az irat készítői külön felhívták a figyelmet a pontosságra, hogy ne legyen szükséges hosszantartó vizsgálatokat tartani, és Lutzal szemben a megállapított nagymértékű hiány vagy más okok miatt intézkedéseket foganatosítani. (A visszaélésre alkalmat teremtő egyéb okok közül az irat készítői ötöt jegyeztek le.) Valamennyi kenyérszállítmányról, amit a táborba küldtek, a kenyérmesternek jelentést kellett tennie a főélelmesteri hivatalban, hogy ott tisztában legyenek a rendelkezésre álló készlet nagyságával, ugyanis kellett minél hamarabb jelenteniük, ha esetleg hiány lépett volna fel.

A kenyérmesternek a beérkezett készletet gondosan át kellett vennie, és köteles volt azt átszámolni. Ha hajón érkezett a kenyér, akkor arról is gondoskodott, hogy azok megfelelően és jól őrzötteen ki legyenek kötve, különösen, ha a szállítmány kifizetése késlekedett. Az átvétel során köteles volt megállapítani, hogy a rakomány esetleg átnedvesedett, tönkrement-e.

A táborba küldött kenyér áráról a főélelmester vagy megbízott tisztje tájékoztatta a kenyérmestert, megakadályozandó, hogy sor kerülhessen egyéni „árképzésre”, és ezáltal plusz jövedelemhez jusson Lutz (vagy valamelyik értékesítője).

A kenyérmester portékájának eladásában igen komoly nehézséget jelentett a táborban megjelenő kereskedők által támasztott konkurencia, mivel a császári-királyi had ellátásában utóbbiak is fontos szerepet játszottak, ezért a korábbi rossz tapasztalatok alapján az utasításban megtiltották ezek elüldözését, és akit mégis ezen értek, arra halálbüntetést kívántak kiróni.

A különböző fajtájú pénzermékben befolyt összeget a kenyérmesternek átváltás nélkül kötelessége volt átadni a főélelmesteri hivatalnak, de az irat összeállító nem csupán a pénzváltást tiltották meg, de a kölcsönadást is. Nem tekinthetjük véletlennek a császári-királyi adminisztráció érzékenységét a különböző pénzügyi tranzakciókkal kapcsolatban, hiszen az iratban több alkalommal is hangsúlyozták a készítői, hogy a tisztségviselőknek az uralkodó érdekét kell elsődlegesen szemmel tartani, és tartózkodni annak bármiféle megkárosításától. A kenyérért befolyt pénzek átváltásából vagy kölcsönzéséből bárki saját – némelykor igen jelentős – haszonra tehetett szert.⁴⁰

Mindezek alapján megállapítható, hogy a főélelmester a császári-királyi hadsereg irányításában kulcsszerepet játszott, a tisztségre mindenkor nagy pénzügyi tapasztalatokkal rendelkező személyt választottak. Feladatai közé tartozott a katonák kenyérellátásának

⁴⁰ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, passim.

megszervezése is, amelyhez egy kenyérmester segítségét is igénybe vette, aki felügyelte és irányította a kereskedést. A személyére kiállított utasítás, hasonlóan a korban kibocsátott *Bestallunghoz* és *Artikelbriefhez*⁴¹, a lehető legpontosabban és legrészletesebben igyekezett rögzíteni a megbízott személy feladatait, kötelességeit, beosztottjainak számát és járandóságát, másrészt a korábbi rossz tapasztalatokat (visszaéléseket, sikkasztásokat) is figyelembe vették, aminek köszönhetően tiltások egész sorával találkozhatunk a szövegeket olvasva.

⁴¹ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, passim.